

ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА УКРАЇНИ: МЕРЕЖА, ФІНАНСУВАННЯ, СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ (1804–1849 рр.)

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулювала процес створення та розвитку повітових училищ в Російській імперії (1804–1849 рр.). Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління початковими навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва та місцевої адміністрації.

Ключові слова: повітове училище, наглядач, реорганізація, навчальний округ, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

Інтенсифікація інтеграційних процесів в Україні, спрямованих на реформування політико-економічної та правової сфери відповідно до стандартів Європейського Союзу, передбачає також і підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної освіти. У цьому контексті, поряд із децентралізацією міністерської вертикалі та розширенням університетської автономії, актуальною є проблема структурної перебудови мережі навчальних закладів початкової та середньої ланки. При цьому використання передового світового досвіду має поєднуватися із вітчизняним культурно-ментальним контекстом, перш за все, на основі проведення порівняльно-історичного аналізу попередніх управлінських практик, зокрема, періоду створення мережі повітових училищ в Україні (перша половина XIX ст.). На сьогоднішній день, пропонована тема дослідження, зважаючи на інтенсивний законодавчий процес щодо реформування шкільної освіти, має не лише наукову, а й суспільну вагомість.

Емпіричну базу студії сформували вузькоспеціалізовані праці дослідників періоду Російської імперії (Г. Ге, В. Григор'єв, П. Мілюков, С. Рождественський, І. Чернявський, М. Шугуров) та сучасних істориків (О. Калініна, В. Шандра). Джерелознавче забезпечення — нормативно-правові акти Російської імперії, відомчі постанови та розпорядження, статистичні матеріали та праці чиновників Міністерства народної освіти тощо.

Вибір хронологічних меж дослідження зумовлений характерними змінами в створенні мережі, системі управління та фінансуванні повітових училищ Російської імперії (в тому числі й українських губерній) протягом вказаного періоду, а також відомчими кадровими змінами. У рамках предмету дослідження нижньою межею (з окремими сюжетними відступами) може слугувати освітня

* **Володимир Милько** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, Mylko_v@ukr.net.

реформа 1804 р., верхньою — відставка С. Уварова з поста міністра народної освіти у 1849 р.

Створення в Російській імперії на початку XIX ст. повітових училищ, подібно до ряду інших основних типів навчальних закладів (парафіяльних училищ, гімназій, університетів), а також органів відомчого управління — Міністерства народної освіти та навчальних округів, було складовою комплексної реформи часів Олександра I. При цьому підготовча робота розпочалася ще на початку 1780-х рр., зокрема, в період роботи «Комісії для запровадження народних училищ» (1782–1802).

Спадкоємність повітових училищ по відношенню до навчальних закладів попереднього типу була забезпечена шляхом реорганізації малих народних училищ, перші з яких з'явилися в Україні у 1793–1794 рр.: два у Катеринославському намісництві та одне — у Таврійській області¹. Планувалося, що вони «повинні існувати як в губернських містах..., так і у повітових містах...»².

Створення Міністерства народної освіти Російської імперії у 1802 р. зумовило організаційно-структурні зміни і у системі навчальних закладів, зокрема, реорганізацію головних народних училищ в гімназії, а малих — у повітові училища. Актуальність такої реформи, серед іншого, обумовлювалася й необхідністю уніфікації освіти відповідно до запровадженого наприкінці XVIII ст. адміністративно-територіального поділу та пристосуванням її до практичних потреб.

У затверджених 24 січня 1803 р. Олександром I «Попередніх правилах народної освіти» декларувалося, що «у кожному повітовому місті повинне бути принаймні одне повітове училище»³. Очолювати цей тип навчальних закладів повинен наглядач, який безпосередньо призначався керівництвом місцевого університету або за поданням губернського директора училищ (директором губернської гімназії). Підпорядковуючись останньому, очільник повітового училища мав наглядати за ходом навчання в парафіяльних училищах — однокласними початковими школами при церквах. Стосовно переліку дисциплін — в навчальний процес передбачалося включити «скорочену географію та історію; первинні основи геометрії і природничих наук..., практичні знання, корисні місцевій промисловості, і потребам краю»⁴. Утримання повітових училищ відносилося до компетенції органів міського управління «з доповненням із казни».

Остаточно законодавча база щодо створення повітових училищ в Російській імперії була сформована «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 р. Документ визначав головну мету цих закладів освіти

¹ Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 г. — Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1895. — С. 5–6.

² Устав народным училищам в Российской империи (№ 16421) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 647–648.

³ Об устройстве училищ (№ 20597) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 438.

⁴ Там же. — С. 440–441.

(«1. Підготовка юнацтва для гімназій, якщо батьки побажають дати своїм дітям краще виховання, 2. Відкрити дітям різних станів необхідні знання»), регулював особовий кадровий склад (наглядач, вчителі, допоміжний персонал), запроваджував щомісячні періодичні педагогічні наради вчителів із наглядачем тощо⁵. Крім того, у «Статуті...» вказувалося, що наглядач «повинен бути діяльним, доброзвичайним, знати ціну виховання і мали досконалі знання... у тих науках, які приписано викладати в повітових училищах». Будучи наділений, головним чином, інформативними функціями та наглядовими обов'язками він передавав всі важливі відомості з приводу поведінки педагогічного персоналу та учнів директору губернської гімназії. Окремо необхідно вказати, що наглядач одноосібно відповідав за розподіл коштів, які виділялися на утримання навчального закладу.

Станом на 1804 р. в українських губерніях існувало 74 малих народних училищ, які планувалося найближчим часом реорганізувати на повітові (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл повітових училищ по українських губерніях Російської імперії
(початок XIX ст.)**

Губернія	Кількість повітів	Кількість училищ
Волинська	12	10
Катеринославська	8	6
Київська	12	3
Подільська	12	4
Полтавська	15	15
Слобідсько-Українська	10	10
Таврійська	7	7
Херсонська	4	4
Чернігівська	15	15
Загалом	95	74

Кількісна перевага училищ на Лівобережжі та Слобожанщині, порівняно із Півднем (навчальні заклади цих трьох регіонів входили до Харківського навчального округу), пояснюється незавершеністю процесу побудови нової моделі політичного управління та соціально-економічних відносин на землях останніх і тривалими козацько-старшинськими історичними традиціями у перших двох регіонах. Дещо іншою була ситуація на нещодавно приєднаних до Російської імперії правобережних землях (територія Віленського навчального округу), де станом на 1804 р. існувало 16 училищ (за винятком власне Київського при гімназії), які фінансувалися з едукативного фонду та за рахунок

⁵ Устав учебных заведений, подведомых Университетам (№ 21501) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 636–639.

коштів духовних товариств⁶. Лише на початку 1830-х рр., у ході боротьби російського уряду із польським національно-визвольним рухом, більшість католицьких і греко-католицьких монастирів була закрита, а їх нерухоме майно та інша власність перейшли до казни «з тим, щоб прибутки з них використовувалися на різні богоугодні заклади і в тому числі на створення училищ замість тих, які утримувалися монастирями»⁷.

Загалом по усій Російській імперії станом на 1804 р. запланований щорічний бюджет 422 повітових училищ складав 586 680 руб. До цієї суми не входили заклади балтійських (Ліфляндська, Естляндська, Курляндська) та фінляндських губерній, а також вищевказані так звані «північно-західного» та «південно-західного» краю.

Оцінюючи значення відносно ліберальних «Попередніх правил народної освіти» та «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» необхідно все ж таки погодитися із оцінкою історика освіти С. Рождественського про відсутність дієвої колегіальності в управлінні закладами початкової та середньої (гімназійної) освіти, адже педагогічні наради не мали обов'язкового характеру і на практиці були радше винятком, ніж правилом⁸.

Процес реорганізації існуючих з кінця XVIII ст. малих народних училищ України на повітові, у зв'язку із матеріальними, кадровими та іншими чинниками (відсутність належного фінансування та педагогічного персоналу, недовіра місцевого населення до нової системи освіти), тривав більше десятиліття. Про динаміку цього процесу можемо судити на основі наступних років заснування окремих повітових училищ (за винятком правобережних): 1) у Катеринославській губернії: Катеринославське — 1805 р., Павлоградське — 1806 р., Новомосковське — 1807 р., Олександрівське і Бахмутське — 1808 р.; Вознесенське та Новомиргородське — 1811 р.; 2) у Полтавській: Кременчуцьке і Роменське — 1806 р., Полтавське та Кобеляцьке — 1808 р., Прилуцьке, Хорольське, Миргородське та Лохвицьке — 1813 р., Пирятинське і Лубенське — 1814 р., Гадяцьке та Зіньківське — 1815 р., Костянтиноградське і Переяславське — 1816 р., Золотоніське — 1820 р.; 3) у Слобідсько-Українській: Харківське — 1805 р., Сумське, Охтирське та Лебединське — 1806 р., Валківське — 1807 р.; 4) у Таврійській: Сімферопольське — 1809 р., Оріхівське — 1812 р.; 5) у Херсонській: Єлисаветградське — 1811 р., Херсонське — 1813 р.; 6) у Чернігівській: Борзнянське — 1807 р., Новгород-Сіверське — 1808 р., Конотопське — 1812 р., Сосницьке — 1816 р. та ін.

Слід зауважити, що «уникнути» набуття статусу повітового училища вдалося Новгород-Сіверському народному училищу, яке завдяки зусиллям дирек-

⁶ Прим. к 4-й таблице. К № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XLIV: Книга штатов. — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 205–207.

⁷ Об упразднении некоторых Римско-Католических Монастырей (№ 5506) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. VII (1832). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. — С. 510.

⁸ *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 64.

тора І. Халанського, хоч і не стало університетом, однак було реорганізоване у гімназію⁹. Остання аж до 1832 р. була єдиною в Україні, що існувала в негубернському місті.

На основі статистичних даних 1808 р. про співвідношення кількості повітових міст Харківського навчального округу (включав навчальні заклади Слобідсько-Української, Орловської, Воронізької, Курської, Чернігівської, Полтавської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губ., землі Війська Донського та Війська Чорноморського) та повітових училищ (109 до 18) слід говорити поступовість та навіть повільність процесу реорганізації. «Зосередивши особливу увагу та турботи Міністерства на вищих та середніх школах [гімназіях та університетах. — М.В.], Головне правління училищ не довело до кінця реформи початкової народної освіти» — об'єктивно констатував С. Рождественський¹⁰.

До 1828 р. система управління повітовими училищами, встановлена «Статутом...» 1804 р. практично не зазнала змін. Винятком стало лише запровадження у 1811 р. звання «почесного наглядча». Ним міг стати місцевий поміщик, обізнаний в науках, який у цьому випадку набував статусу покровителя повітового училища і отримував повноваження загального нагляду за навчальним закладом та контролю над штатним наглядчем. «Наглядчі, не маючи ні значущого чину, ні статку, вельми рідко привертають до себе повагу, від чого багато потерпають і самі училища» — обґрунтовувалася у міністерському циркулярі мотивація необхідності запровадження вказаного звання¹¹. Відтепер штатний наглядч звітував не лише перед губернським директором училищ, а й перед почесним наглядчем. Характерно, що кандидат на отримання цього звання затверджувався безпосередньо міністром народної освіти, а служба, хоч і вважалася державною, не оплачувалася. Це пояснювалося тим, що «поміщики, зважаючи на надлишок своїх доходів, ніякої потреби в жалуванні не мають»¹². Більше того, поступово домінуючою стала практика акцентування уваги училищного керівництва лише на розмір матеріальних пожертв потенційного кандидата на звання почесного наглядча. Констатуючи таку ситуацію, міністр О. Шишков у 1827 р. закликав у поданнях на призначення вказувати й іншу користь від претендента¹³. Однак, цікаво, що вже у 1833 р. відомство

⁹ Див.: Шугуров М.В. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. — 1882. — Т. I. — № 3. — С. 592–597; О обращении Новгород-Северского Народного Училища в Гимназию (21963) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1303–1304.

¹⁰ Рождественский С.В. Указ. соч. — С. 71–72.

¹¹ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 1: 1802–1834. — Стб. 197.

¹² О бытии при уездных Училищах, сверх штатных Смотрителей, Начальникам в звании Почетных Смотрителей (24754) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXI (1810–1811). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 830.

¹³ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 1: 1802–1834. — Стб. 627.

розіслало по навчальних округах циркуляр, де вказувалося на зростання випадків невиконання почесними наглядачами своїх фінансових обіцянок та, як наслідок, суттєве збільшення таких недоїмок. Закликаючи заздалегідь приймати заходи для недопущення цього, міністерство навіть дозволило застосовувати таку санкцію як позбавлення звання¹⁴. Натомість в іншому циркулярі за 1838 р. йшлося про обов'язкове стягнення заборгованості (відповідно до взятих зобов'язань) навіть після звільнення від виконання обов'язків почесного наглядача.

У 1817 р. почесним наглядачам було дозволено обиратися на всі дворянські посади (предводителів, суддів, справників, засідателів і т.д.) лише у тих повітах, де знаходилося конкретне училище. Ця норма мала суттєве значення для більш ефективного нагляду за навчальними закладами, оскільки досить часто поміщики мали земельні володіння, які виходили за межі однієї адміністративно-територіальної одиниці¹⁵. Відтак, з 1817 р. унеможлиблювалося обрання дворянина на певну станову посаду в одному повіті і виконання ним обов'язків почесного наглядача училища, яке знаходилося в іншому. Додамо, що маніфест «Про порядок дворянських зібрань, виборів і служби по ним» 1831 р. визначав, що відповідне звання може бути поєднане лише із посадами губерньського або повітового предводителя.

Загалом, вищевказаний указ 1811 р., на наш погляд, слід розглядати не лише з точки зору посилення ролі місцевого елемента в управлінні повітовими училищами чи необхідності підвищення статусу закладів освіти, а й у загальному контексті станової політики імператора Олександра І, яка характеризувалася розширенням прав дворянства та зміцненням їх політичного та соціально-економічного статусу.

Аналізуючи систему управління повітовими училищами України у першій половині ХІХ ст. окремо варто відзначити, що протягом 1804–1839 рр. тривав процес їх постійного перепідпорядкування різним навчальним округам. Коротко окреслити їх суть доцільно за допомогою таблиці 2.

У цілому, слушною є думка сучасної дослідниці В. Шандри стосовно того, що в основі поділу губерній між навчальними округами не лежали етнічні, соціальні, історичні чи регіональні особливості. Державна політика визначалася близькістю до місцевого університету чи іншого вищого навчального закладу (наприклад, Рішельєвського ліцею в Одесі) та потребою у вирішенні певних імперських політико-адміністративних завдань (боротьба із польським національно-визвольним рухом), «серед яких головним ставало поєднання в одному навчальному окрузі більш інтегрованих і менш інтегрованих у складі імперії територій»¹⁶.

¹⁴ Там же. — Стб. 874–875.

¹⁵ Об избирании Дворян, занимающих места почетных Смотрителей в должности по выборам по тому токмо уезду, в котором таковой чиновник состоит Смотрителем Училища (26705) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXIV (1817). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 92–93.

¹⁶ Шандра В. Навчальні округи // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2010. — Т. 7: Мл–О. — С. 146.

Розподіл українських губерній по навчальних округах (п/п XIX ст.)¹⁷

Округ	Віленський	Київський	Одеський	Харківський
Губернія	Роки перебування у складі навчального округу			
Волинська	1803–1831	з 1832	—	1831–1832
Катеринославська	—	—	з 1833	1803–1833
Київська	1803–1818	з 1832	—	1818–1832
Подільська	1803–1831	з 1832	—	1831–1832
Полтавська	—	—	—	1803–1839
Слобідсько-	—	—	—	з 1803
Українська	—	—	з 1832	1803–1832
Таврійська	—	—	з 1832	1803–1832
Херсонська	—	з 1832	—	1803–1832
Чернігівська				

Охарактеризована система управління повітовими училищами Російської імперії (в тому числі й українських міст) залишалася незмінною до 1828 р., коли було затверджено новий «Статут гімназій і училищ повітових та парафіяльних, підвідомчих університетам: Санкт-Петербурзькому, Московському, Казанському і Харківському». Документ, зберігши три ступені загальноосвітньої школи, на відміну від редакції 1804 р., встановлював чітку субординацію та управлінську структуру закладів освіти (§ 2): «парафіяльні училища підпорядковані керівництвам, тобто наглядачам училищ повітових, а ці — губернським директорам училищ, як начальникам гімназій; певна кількість гімназій, з усіма підвідомчими їм училищами, складають навчальний округ під безпосереднім управлінням одного із університетів»¹⁸. Разом з тим, «Статут...» 1828 р. фактично ліквідував навчальний взаємозв'язок між повітовими училищами та гімназіями, оскільки відтепер перші давали завершену і незалежну від других освіту. У цьому контексті заслуговує на увагу теза сучасної російської дослідниці О. Калініної про те, що посилення становості в організації навчальних закладів поєднувалося із заміною ідеї наступності ступенів системи навчання принципами «завершеного курсу» на кожному із рівнів шкіл¹⁹. Вищі чиновники відомства, сучасники-педагоги та більшість істориків освіти XIX — початку

¹⁷ Дет. див.: Милько В. Формування системи навчальних округів в Україні: створення Харківського, Одеського та Київського округів (1803–1839) // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. — С. 617–625.

¹⁸ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского (№ 2502) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. III (1828). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1099.

¹⁹ Калинина Е.А. Реформа среднего и начального образования в России при Николае I // Вопросы образования: журнал. — 2014. — № 4. — С. 229.

XX ст. позитивно оцінювали цю зміни, які надали повітовим училищам «завершеного характеру» та «відповідали вимогам міського населення»²⁰. Втім, на нашу думку, очевидним був дисбаланс між збереженням адміністративної залежності від гімназій та ліквідацією навчального взаємозв'язку між навчальними закладами.

Серед інших змін педагогічного характеру слід назвати збільшення терміну навчання до трьох років, скорочення навчальної програми до семи предметів (виключення фізики, природничої історії та іноземних мов*, обмеження годин на вивчення геометрії, географії та історії), посилене викладання Закону Божого і церковної історії. При цьому все свідчило про намагання влади перетворити повітові училища на незалежні від інших заклади освіти, призначені для міського населення, де домінуючими були б предмети, спрямовані на надання практичних і корисних для життя знань та навичок. Для прикладу, передбачалося, що при установах можуть бути відкриті додаткові курси з судочинства, торгівлі, комерції та бухгалтерії, механіки і ремесел, малювання та архітектури, сільського господарства і садівництва.

Позитивно слід оцінювати норму про вибір наглядача серед вчителів закладу (її апробація була започаткована у 1826 р.), оскільки це мінімізувало призначення на відповідну посаду осіб без досвіду навчально-виховної роботи. Розв'язанню кадрової проблеми, за рахунок матеріального зацікавлення, сприяло і нововведення щодо запровадження пенсійного забезпечення для очільника та вчителів повітового училища — «за 20 років бездоганної служби [призначалися] половинні, а за 25 повні, по відношенню до отримуваного ними окладу, пенсії»²¹. У 1833 р. дію цього положення було поширено й на аналогічні навчальні заклади правобережних Волинської та Подільської губерній.

У «Статуті...» 1828 р. чітко визначалося, що «головним і найважливішим обов'язком» наглядача був контроль за вчинками вчителів та успіхами учнів (із правом виключати останніх із училища). Даючи настанови та роблячи зауваження педагогам, він повинен повідомляти про всі екстраординарні випадки директору гімназії, який отримав широкі одноосібні повноваження щодо прийняття кадрових рішень і право надання дозволу при вирішенні будь-яких

²⁰ Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. — М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1900. — С. 381.

* Для деяких закладів освіти робилися винятки. Так, зважаючи на активний розвиток зовнішньої торгівлі та національний склад населення міста, у Керченському повітовому училищі було дозволено викладання грецької, італійської та французької мов. Перший фактор став вирішальним при відкритті додаткових класів з вивчення іноземних мов при Миколаївському (1837 р.), Херсонському (1837 р.), Єлисаветградському (1842 р.) та ін. повітових училищах. Подібно до цього етнічна та релігійна специфіка визначила доцільність викладання латинської мови у правобережних закладах освіти тощо. Втім, з кінця 1830-х рр. ситуація дещо змінилася. Лише за 1838 р. міністерство видало майже 20 дозволів на запровадження вивчення тих чи інших іноземних мов у повітових училищах Російської імперії. У наступні роки їх кількість лише зростала.

²¹ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских... — С. 1124.

важливих питань. Важливе значення для підвищення ефективності управління повітовими училищами мала норма про обов'язковість проведення наглядачем разом із педагогами щомісячних нарад для обговорення різноманітних питань фінансово-господарського та навчально-виховного характеру.

У «Статуті...» 1828 р. деталізувалися й повноваження та обов'язки почесних наглядачів, зокрема, стосовно: присутності на щомісячних нарадах, де вони «займають перше місце», та річних іспитах; періодичного відвідування і огляду, як мінімум раз на рік, повітового та парафіяльних училищ; пошуку засобів для покращення становища навчального закладу²².

Загалом, реформа 1828 р., проведена в період міністерства К. Лівена (1828–1833), була продовженням політики його попередника О. Шишкова (1824–1828) і носила охоронний характер, ставши одним із проявів загальної консервативності державної курсу (як відповідь на повстання декабристів).

Із прийняттям у 1835 р. «Положення про навчальні округи» відбулося підпорядкування навчальних закладів безпосередньо попечителю округу. Тогочасний міністр народної освіти С. Уваров так обґрунтовував необхідність такого рішення: «Безпосередня залежність їх [середніх та нижчих закладів. — *М.В.*] від університетів покладала адміністративні та господарські справи на осіб вченого звання, по великому рахунку далеких від обов'язків такого роду, і без суттєвої користі для успішності управління відволікало професорів від їх справжніх і головних занять науками та викладанням»²³. Для повітових училищ це означало обмеження кадрових повноважень губернських директорів. Відтепер, вони мали право лише подавати кандидатури на посаду наглядачів і вчителів повітових училищ, які затверджував попечитель навчального округу. Втім, для педагогів обов'язковим було складання ними іспиту перед Радою місцевого університету. Для призначення ж почесного попечителя повітового училища куратор округу мав отримати дозвіл від міністра народної освіти²⁴.

Імплементация «Статуту...» 1828 р. розтягнулася на роки. По відношенню до повітових училищ мова йде, перш за все, про дефіцит педагогічних кадрів при реорганізації навчальної частини — переході на трирічний термін навчання та зміні навчальних програм, а також про приведення фінансових витрат у відповідність з новими штатами. З приводу останнього, відомий політичний діяч та публіцист П. Мілюков відзначав: «Надзвичайно важливим для подальшої долі повітових училищ було те, що статут 1828 р. зважився взяти їх утримання на

²² Там же. — С. 1107–1110.

²³ Десятилетие Министерства народного просвещения. 1833–1843 / Записка представленная Государю Императору Николаю Павловичу Министром Народного Просвещения графом Уваровым в 1843 году. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1864. — С. 6.

²⁴ Положение об Учебных Округах Министерства народного просвещения (№ 8262) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. X (1835). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. — С. 757.

рахунок казни: це був крок вперед порівняно з статутом 1804 р.»²⁵. Детальна інформація про розмір бюджету повітових училищ Харківського навчального округу (Катеринославська, Київська (де-факто мова йшла лише про одне Київське повітове училище), Полтавська, Слобідсько-Українська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська губ.), згідно з загальними штатами 1828 р., відображена у таблиці 3.

Таблиця 3

Витрати на повітові училища Харківського навчального округу (штати 1828 р., з розрахунку на один заклад)²⁶

Статті витрат	Сума витрат (у руб.)	У відсотковому порівнянні із:		
		губ. I-го розряду (без Санкт-Петербургу)	губ. II-го розряду (без Москви)	штатом 1804 р.
Наглядачу	750	-25%	≈-14,3%	+250%
Одному/трьом вчителям наук	625/1875	≈-16,7%	≈-10,7%	+250%
Законовчителю	500	=*	=*	≈+667%
Вчителю малювання	200	-20%	=*	≈+267%
На нагороди учням	50	=*	=*	—**
На бібліотеку та навчальні посібники	150	=*	=*	—**
На роз'їзди наглядача	200	=*	=*	—**
Утримання будинку та ін. витрати	750	-25%	≈-14,3%	≈+247%
Загальна сума (у руб.)	4475	5400	4950	1250
Співвідношення (у %)	100%	-17,1%	-9,6%	+358%

²⁵ Милуков П. Очерки по истории русской культуры. — СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1897. — Часть вторая: Церковь и школа (вера, творчество, образование). — С. 318.

²⁶ Складено на основі: Штаты уездных училищ: По общим для Губерний, № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XLIV: Книга штатов. — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 204–205; Исчисление сумм, потребных на ежегодное содержание уездных Училищ в четырех Учебных Округах: С. Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском, к № 2502 // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Штаты и табели к Тому III (1828). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 216–218.

* Під цим знаком мається на увазі, що суми витрат були аналогічними.

** Під цим знаком мається на увазі, що штатами 1804 р. взагалі не було передбачено такої статті витрат.

Як бачимо, фінансування повітових училищ семи вказаних українських губерній (подібно до Казанського навчального округу), хоч і було суттєво збільшене порівняно із 1804 р. (+358%), однак залишалося меншим на фоні бюджету аналогічних закладів освіти адміністративно-територіальних одиниць першого (-17,%) та другого розрядів (-9,6%) (Санкт-Петербурзький та Московський навчальні округи відповідно). С. Рождественський пов'язував загальне значне збільшення штатів, головним чином, необхідністю покращення матеріального становища педагогів²⁷.

Характерно, що відкрите у 1834 р. Одеське повітове училище в тому ж році було зараховане до першого розряду із покриттям дефіциту фінансів за рахунок міської казни. Аналогічно з 1835 р. збільшувалося асигнування на відкрите у 1830 р. Керченське, за винятком статті «на утримання будинку та ін. витрати». Очевидно, що подібні урядові рішення обумовлені торгівельно-економічних значенням вказаних міст та наростаючою потребою у поширенні серед їх населення практичних знань. Таке узагальнене пояснення розкриває й мотиви відкриття спеціальних додаткових курсів при деяких повітових училищах України, зокрема, у 1835 р. при Катеринославському — з вивчення комерційних наук, бухгалтерії та основ мінералогії і геогнозії; у 1837 р. — при Миколаївському — комерційних наук і бухгалтерії, тощо. Натомість низька заробітна плата вчителів малювання, креслення та чистописання (порівняно з іншими педагогами), зумовила їх дефіцит. Так, лише в повітових училищах Одеського навчального округу станом на 1837 р. налічувалося 18 вільних вакансій. Ця ситуація була дещо виправлена на рахунок збільшення окладу цих педагогів на 300 руб. (до 500 руб.)²⁸.

У згаданих штатах 1828 р. подано й дані стосовно кількості діючих на той час повітових училищ (у Катеринославській губернії — 6, Полтавській — 15, Слобідсько-Українській — 11, Таврійській — 6, Херсонській — 5, Чернігівській — 15), на основі яких можна зробити висновок про відсутність суттєвої позитивної динаміки росту. Цікаво, що жоден із регіонів Російської імперії протягом 1804–1828 рр. так і не зміг зрівнятися з Лівобережною Україною (Полтавська та Чернігівська губ.) за чисельністю вказаних навчальних закладів. Максимально близькими були Казанська, Курська, Московська та Орловська губернії, на території яких діяло по 12 повітових училищ. Зміни адміністративно-територіальних кордонів українських навчальних округів на початку 1830-х рр. та відкриття нових повітових училищ в їх межах, зумовлювали суттєву зміну кількісних параметрів. Так, протягом 1832–1833 рр. чисельність цих закладів освіти у Київському окрузі зросла з 18 до 22, Одеському — з 16 до 25, Харківському — з 69 до 81²⁹.

²⁷ *Рождественский С.В.* Указ. соч. — С. 202.

²⁸ О производстве учителям рисования, черчения и чистописания в уездных училищах до 300 руб. в год из экономических сумм сих училищ (№ 10804) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XII (1837). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1838. — С. 1014.

²⁹ Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1832 и 1833 годы // Журнал Министерства народного просвещения

Прийняття «Статуту...» 1828 р. сприяло подальшому розширенню мережі повітових училищ на території сучасної України. Особливо активно цей процес проходив у південних губерніях, де потреба в навчальних закладах визначалася, перш за все, активним соціально-економічним розвитком регіону. «...Швидкий приріст населення, зростаюча безупинно землеробська та торгова діяльність, клімат та природне розташування...» — перераховував сприятливі чинники для розвитку системи освіти на Півдні України місцевий генерал-губернатор М. Воронцов у записці 1829 р. на ім'я міністра К. Лівена³⁰. Клопотання місцевого чиновництва мало результат, адже у 1828 р. відкривалося Севастопольське повітове училище (замість спочатку планованого Перекопського), у 1830 р. — Керченське, у 1833 р. — Миколаївське та Одеське, у 1834 р. — Перекопське³¹. Серед інших українських міст, де розпочали роботу аналогічні заклади освіти слід назвати Немирів (1834 р.) Подільської губ., Новоград-Волинський (1834 р.) та Острог (1835 р.) Волинської губ., Одесу (1834 р.) Херсонської губ., Путивль Курської губ. (1835 р.) та ін.³².

Зважаючи на вищезгадані проблеми фінансового та педагогічного характеру, досить часто нові повітові училища створювалися, а існуючі діяли, відповідно до «старого» «Статуту...» 1804 р. Так, заклади освіти Чернігівської губ. лише у 1833 р. отримали міністерський дозвіл на введення в дію документу 1828 р., а загалом по Харківському та Київському навчальних округах він почав «не раптом, а поступово» запроваджуватися з 1834 р.³³. Подібна ситуація була властива й для Одеської відомчої адміністративно-територіальної одиниці. Для прикладу, відкрите у 1829 р. Хотинське повітове училище Бессарабської губернії було реорганізоване у триріччя лише в 1835 р., а при створенні у 1834 р. Перекопського передбачалося виділяти фінансування згідно з штатами 1804 р.

(ЖМНП). — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1834. — Часть вторая (1834). — С. 68–69.

³⁰ Об учреждении в городе Керчи Уездного Училища (№ 3182) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. IV (1829). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 673.

³¹ О заведении в городе Севастополе Училища, вместо назначенного по штату Перекопе (№ 814) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. II (1827). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 16–17; *Ге Г.Н.* Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). — Николаев: Русская Типо-литография, 1890. — С. 13; Об учреждении в Одессе Уездного Училища (№ 6314) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. VIII (1833). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1834. — С. 409–410; Учреждение Таврической Губернии в городе Перекопе уездного училища (№ 7182) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. IX (1834). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. — С. 448.

³² Подробный список учебным заведениям, учрежденным в царствование Государя Императора Николая Павловича // ЖМНП. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1836. — Часть девятая (1836). — С. 597, 602, 606.

³³ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения... — Т. I. — Стб. 901.

(тобто 1250 руб. замість 4475 руб.). Подібна ситуація мала місце й по відношенню до Аккерманського та багатьох інших закладів освіти.

Записки міністрів народної освіти, підготовлені на основі подань попечителів навчальних округів, свідчать, що головною проблемою при відкритті нових повітових училищ був пошук фінансів для придбання/побудови приміщень для них:

– у Миколаєві міський голова І. Кустов клопотав 13 років про виділення 49 774 руб. на відповідні потреби (протягом 1820–1833 рр.);

– у Севастополі чи не основним фактором у прийнятті в 1827 р. позитивного рішення стосовно відкриття в місті училища стала жертва місцевим чиновником Морозовим будинку та його зобов'язання щодо додаткових фінансових витрат;

– у Бессарабській губернії (Харківський навчальний округ) у ході вирішення в 1828 р. питання щодо доцільності створення мережі повітових училищ, першим постала саме проблема пошуку для них приміщень*.

Більше того, відсутність власного будинку інколи ставала причиною перенесення закладу в інше місто, як це було з Новоград-Волинським дворянським повітовим училищем, переведеного за рішенням 1838 р. до м. Полонне. Вирішальну роль при виборі нового населеного пункту стала згода його власника графа Т. Валецького пожертвувати декілька будівель. В іншому випадку, навпаки, урядові плани про перенесення училища з Радомишля (Київська губ.) до Володимира (Волинська губ.) не були реалізовані з огляду на відсутність в останньому потрібного приміщення. Крім того, прийняттю у 1847 р. рішення про збереження міста розташування закладу сприяла згода колишнього предводителя дворянства Золотницького пожертвувати для нього будівлю³⁴.

Саме з метою економії матеріальних ресурсів у 1840 р. була затверджена міністерська постанова «Про побудову будинків для повітових та парафіяльних училищ у малонаселених містах». Чинні проекти типових планів та фасадів будівель від 1830 р. виявилися затратними для невеликих містечок «віддалених від великих доріг або судноплавних рік і не процвітаючих ніяким особливим родом торгівлі і промисловості...»³⁵.

Поряд із аналізом особливостей розширення мережі повітових училищ України слід згадати й їх закриття у 1830 р. в Єлисаветграді та Ольвіополі³⁶.

* У наступному 1829 р. Комітет міністрів прийняв рішення про виділення 24 625 руб. для утримання гімназії та шести повітових училищ губернії (з них три розмішувалися на території сучасної України: Аккерманське, Ізмаїльське та Хотинське) (див.: ПЗЗРІ, 1829 р., № 2905).

³⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1864. — Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. — Ч. II. 1840–1855. — Стб. 677–678.

³⁵ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения... — Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. — Ч. I. 1825–1839. — Стб. 112–115.

³⁶ Об учреждении в городах Елисаветграде и Ольвиополе Городских Училищ (№ 4103) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. V (1830). — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1831. — С. 379.

Причиною такого рішення стала зміна статусу цих міст (підпорядкування Головному штабу по військовому поселенню), відтак де-факто мова йшла про реорганізацію на військові навчальні заклади. Втім, вже у 1837 р. воєнний міністр О. Чернишов дозволив знову відкрити у Єлисаветграді повітове училище.

Певною специфікою розвитку вирізнялися заклади освіти Правобережної України. Нами вже вказувалося на скасування у 1832 р. відмінностей у їх фінансуванні. Таке рішення слід оцінювати як прояв загальної політики уряду в регіоні, спрямованої на стимулювання розвитку мережі дворянських навчальних закладів. Зокрема, станом на початок 1836 р. із тутешніх 18 повітових училищ 16 були призначені винятково для навчання дітей дворян (виняток — Овруцьке та Бердичівське у Волинській губ.) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Повітові училища Правобережної України та їх фінансування у 1836 р.³⁷

Губернія	Волинська	Київська	Подільська
Училище	- Дубенське - Володимирське - Ковельське - Луцьке - Новоград-Волинське - Острозьке - Теофіопольське - Бердичівське - Овруцьке	- Канівське - Києво-Подільське - Махновське - Радомишльське - Уманське	- Балтське - Меджибізьке - Могилівське - Немирівське
Бюджет училища (у руб.)	2850 1741	8000	2850
Загалом	23 432	40 000	11 400

Протягом наступних років їх кількість лише збільшувалася. Зокрема, у 1836 р. відкрилися дворянські повітові училища у м. Златопіль Чигиринського повіту Київської губернії та Києві (замість запланованого в Умані). Натомість дозвіл 1839 р. на відкриття аналогічного закладу у м. Богопіль Балтського повіту Подільської губ. так і був реалізований з огляду на фінансові проблеми. Як бачимо, прагнучи мінімізувати польсько-католицький вплив на правобережне населення, уряд неодноразово відступав від звичної практики першочергового відкриття вказаних навчальних закладів у повітових центрах. При цьому вагому матеріальну підтримку надавали місцеві поміщики польського походження.

³⁷ Штат Гимназий и уездных для дворян и мещан Училищ в Киевской, Волынской и Подольской губерниях, к № 8243 // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. X (1835). — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. — С. 260–262.

У 1840-х рр. розширення мережі повітових училищ України відбувалося досить повільно. Зокрема, в 1842 р. було прийняте рішення про відкриття закладу цього типу в м. Бобринець Херсонської губ. (центр повіту з 1828 р.), а в 1843 р. — у м. Слов'яносербськ Катеринославської губ. Натомість 1843 р. було закрито Махновське дворянське повітове училище (місто у 1846 р. поступилося статусом повітового Бердичеву), 1847 р. — Канівське, яке замінила відкрита у цьому ж році Білоцерківська гімназія³⁸. У цілому, за десятиліття з 1839 р. по 1849 р., коли 15 повітових училищ Полтавської губернії було включено до Київського навчального округу, відповідна динаміка практично не змінювалася. Більше того, загальна кількість повітових училищ зменшилася із 138 до 137 (див. табл. 5). Для об'єктивності необхідно враховувати, що до вказаних округів входили не лише українські губернії.

Таблиця 5

Чисельність повітових училищ в Харківському, Київському та Одеському навчальних округах (1839–1849 рр.)³⁹

Округ	Чисельність повітових училищ (по роках)										
	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
Харківський	68	68	68	68	69	69	70	67	67	67	67
Київський	43	43	43	43	42	42	42	42	42	41	41
Одеський	27	27	27	28	28	29	29	29	29	29	29
Загалом	138	138	138	139	139	140	141	138	138	137	137

Таким чином, перед створеними на початку XIX ст. у Російській імперії повітовими училищами (де-факто реорганізованими на основі малих народних) постало безліч проблем, пов'язаних із матеріально-фінансовим забезпеченням, вдосконаленням системи управління та необхідністю у прискореному розширенні їх мережі. У цьому контексті протягом першої половини століття чітко проявився дуалізм політики уряду, його намагання, з одного боку, централізувати та уніфікувати систему початкової освіти, а з іншого — обмежити поширення знань у об'ємах необхідних лише для практичних життєвих потреб. При цьому процес розвитку повітових училищ в різних губерніях України проходив з певними особливостями. Зокрема, 1) на Лівобережжі та Слобожанщині (Полтавська, Чернігівська, Слобідсько-Українська губ.) він характеризувався високим рівнем інтенсивності у 1805–1820 рр.; 2) на Півдні (частково Катеринославська, Таврійська, Херсонська губ.) — залежністю від темпів освоєння цього регіону (кінець 1820-х — початок 1830-х рр.); 3) на Право-

³⁸ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 2: 1835–1849. — Стб. 623–624, 689, 706, 966–967.

³⁹ Дані «Порівняльних відомостей про становище навчальних закладів Міністерства народної освіти», які щорічно публікувалися у Журналі відомства (ЖМНП).

бережжі (Київська, Волинська, Подільська губ.) — боротьбою профільного відомства із впливом польського католицького фактору, особливо після повстання 1830–1831 рр.

SCHOOLS OF UYEZD OF UKRAINE: NETWORK, FUNDING, MANAGEMENT SYSTEM (1804–1849 years)

Mylko Volodymyr (Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine, mylko_v@ukr.net)

A normative-legal base that regulated the process of creation and development of schools of uyezd in the Russian empire is analyzed (1804–1849). Basic attention is paid to the analysis of specific management of primary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and local administrations is found out.

Keywords: *schools of uyezd, overseer, reorganization, educational district, Ministry of National Education, Russian Empire.*